

Әбділәшімұлы Д.¹, Иманқұлова С.М.²,

¹Орталық Ұлттар университетінің доценті, тарих ғ. д., Қытай, Пекин қ.,

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ²доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: airu331@sina.com; isalta_69@mail.ru

ТАРИХИ МӘТІНДЕРДІҢ ЛИНГВОПРАГМАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада қазақтың хан, сұлтандарына қатысты жазылған тарихи кітаптар, далалық мәдениет сипатындағы шежірелер, ескі қазақ жазба тіліндегі мұрағат құжаттары қытайша, манжурша дереккөздер негізінде Әбілпейіз уаңға қатысты тарихи мәтіндер антропоэктілік бағыт бойынша лингвопрагматикалық тұрғыдан талданады. Тарихи мәтіндер ұлттық мәдениеттің бөлігі болуымен қатар жекелеген тарихи тұлғалардың өмірінен дерек беретін ақпарат көзі ретінде сипатталып, мәдениетаралық коммуникацияның артуына негізделеді. Мақалада тарихи сана мен тәрбиені ұштастырудың парадигмалық аспектілері, тарихи сана төңірегіндегі негізгі теориялық білімнің өзектілігі мәселелері жүйеленеді. Деректерді прагматикалық тұрғыдан зерттеуде тілдің коммуникативті қызметі мен құрылымы бірлікте сипатталып, тілдік құралдардың мақсаты айқындалады. Тарихи дереккөздер арқылы Әбілпейіз ханға қатысты мәліметтер нақтыланады, мазмұны жағынан зерделеніп, толықтырылады.

Түйін сөздер: Әбілпейіз уаң, сұлтан, отбасы, қазақша, ханзуша, манжурша дереккөздер, дәйектерді талдау, тарихи мәтіндер, парадигма.

Abdilashimyly D.¹, Imankulova S.M.²,

¹Doctor of Historical Sciences, A/Professor of Minzu University of China, China, Beijing,

²Candidate of Philological Sciences, A/Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: airu331@sina.com; isalta_69@mail.ru

Linguopragmatic character of historical texts

The article was based on historical books from Kazakh Han - Sultanes, chronicles of steppe cultural heritage and documents from Kazakh – Chinese – Manchu, in terms of language communication, by analyzing the historical texts with anthropocentric aspects in regards to Abilpeiz wang. The source of the paradigmatic researching describes the communicative function and structure of language in unity, denotes the purpose of language tools. Meanwhile, it has been expounded that historical texts are not only the part of national culture, but also a source of information for the life of some historical figures, based on the information of intercultural communication. According to historical sources, specified information relating to Abilpeiz, supplemented in a meaningful way. It is a fact that has pragmatic value, characteristic of that era.

Key words: Abilpeiz wang, his family, Kazakh – Chinese – Manchu documents, factual analyzing, paradigmatic.

Абдилашимұлы Д.¹, Иманқұлова С.М.²,

¹д. ист. н. доцент Центрального университета малых наций, Китай, г. Пекин,

²к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: airu331@sina.com; isalta_69@mail.ru

Лингвопрагматический характер исторических текстов

В статье с лингвопрагматической стороны анализируются исторические тексты, летописи степного культурного наследия о казахских хан-султанах по антропообразному направлению и документы казахско-китайско-маньчжурского периода. В источнике прагматического исследования описываются коммуникативная функция и структура языка в единстве, а также обозначается цель языковых средств. Являясь неотъемлемой частью национальной культуры,

исторические тексты рассматриваются как важнейший источник изучения жизненных и творческих биографий великих деятелей прошлого. По историческим источникам уточняются сведения, относящиеся к Абилюпейзу вану, и дополняются новыми сведениями с целью подтверждения межкультурной коммуникации. В статье выявляются факты, имеющие прагматическое значение и характерные для той эпохи.

Ключевые слова: Абилюпейз ван, семья, источник, казахские, китайские, манчжурские источники, фактологический анализ, парадигма.

Кіріспе

Бүгінгі таңда коммуникация мәселелері ғылымның түрлі салаларымен тығыз байланыста қарастырылуда. Атап айтқанда, коммуникация теориясы тарих, қоғамтану, мәдениеттану салаларымен сабақтастықта сипатталып, зерттеу жұмыстары пәнаралық байланысты арқау етіп келеді. Тіл біліміндегі антропоэзектік бағыттың жандана түсуіне байланысты бүгінде коммуникативті лингвистика, мәтін лингвистикасы, стилистика, әлеуметтік лингвистика, прагматика, мәдениетаралық коммуникацияға арналған зерттеулер өзекті болып отыр. Тілді прагматикалық тұрғыдан зерттеуде тілдің коммуникативті қызметі мен құрылымы бірлікте сипатталып, тілдік құралдардың не мақсатта жұмсалғаны айқындалады. Мұнда мәтін коммуникацияның негізгі бірлігі ретінде ақпарат жеткізетін, білімді сақтайтын тілдік құрал ретінде сипатталады. Осыған байланысты академик Ә. Қайдар: «Кез келген тілдің қоғамда өзара байланысты үш түрлі қызметі бар. Оның басты қызметі: коммуникативтік, яғни қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынас жасап, бір-бірін түсінуі, пікір алысуы үшін қажетті қызметі. Оның екінші қызметі – көркем шығарма тіліне тән, адам баласына тән образ арқылы ерекше әсер ететін, ләззат сыйлайтын, эстетикалық қызметі. Тілдің бұл қызметі, әрине, қаламгердің шеберлігіне, сөз саптау мәдениетіне байланысты. Ал тілдің үшінші бір қызметі ғылыми терминмен айтқанда, «аккумулятивтік қызметі» деп аталады. Яғни ол – тілдің ғасырлар бойы дүниеге келіп, қалыптасқан барлық сөз байлығын өз бойына жиып, сақтап, оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде түгел жеткізіп отыратын игілікті қасиеті. ... Тіл фактілері мен деректері – тұла бойы тұнып тұрған тарих. Сондықтан этностың өткендегі тарихы мен этнографиялық байлығын біз ең алдымен, содан іздеуіміз керек (Қайдар, 1985: 19) – деп жазады. Бұл орайда әсіресе тарихи деректерге негізделген мәтіндердің орны

ерекше. Шағын мақаламызда Әбілпейіз уаңға қатысты тарихи деректерді негізге аламыз.

Әбілпейіз уаң (王 wang) – XVIII ғасырдың соңғы жартысында Қазақ хандығының саяси өміріне белсене араласып, шығыс бөліктеріне билік жүргізген көсем, әйгілі қолбасы. Абылай хан жұңғарларға қолды болғанда орнына аманатқа барған. Ол – Әбілмәмбет ханның 2-ұлы. Шежіре-деректер бойынша, Шығайдың 6-ұрпағы: Шығай → Есім → Жәңгір → Тәуке → Болат → Әбілмәмбет → Әбілпейіз. Чиң патшалығы мен Қазақ хандығы арасындағы қарым-қатынастың қалыптасып, дамуына өшпес үлес қосқан саяси тұлға. 1757 жылы тұңғыш рет патша ордасына жіберілген Абылайдың елшілерінің қасында Әбілпейіздің де елшілері болған, патшаға арналған хатқа Абылаймен бірге Әбілпейіз де өз мөрін басқан. Осының өзі-ақ Әбілпейіздің Абылаймен бірлікте саяси сахнаға ерте көтерілгендігінен дерек береді (Әбділәшімұлы, 2016: 44). Тарихи жазбаларға сүйенсек, Әбілпейіз 1764 жылы Чиң патшалығы тарапынан «уандық» лауазым алған (Цзун, 1969: 15). Жарым ғасырдан астам екі жақтың арақатынасында Әбілпейіз бен оның ұрпақтары жағынан Чиң патшалығына жазылған хаттардың жалпы саны ұқсас мезгілдегі қазақ хан, сұлтандарымен салыстырғанда әлдеқайда көп. Қазірге дейін белгілі болғандарының саны – мөлшермен 100 паршаға тарта. Бұлар қазақтар жағынан Чиң патшалығына жазылған хаттар жалпы санының 60 пайызға жуығын иелейді (Әбділәшімұлы, 2016: 39-41). Демек, бұл – Әбілпейіз бен оның ұрпақтарының қазақ даласының саяси өмірінен алатын орнына немқұрайды қарауға болмайтынын көрсетеді.

Эксперимент

1.1. Әбілпейіз уаңның отбасы жөніндегі тарихи дәйектің далалық мәтіндердегі сипаты

Әбілпейіз уаң жөнінде ел арасында тараған аңыз-әңгіме, шежіре-дерек аз емес. Жүңго

(Қытай) елінде XX ғасырдың 80-жылдарында Әбілпейіз әулетіне қатысты ішінара естелік-мақалалар жазылып, баспа бетінде жарияланды. Соңғы жылдары түрлі баспалардан шыққан шежірелік кітаптарда да Әбілпейіз уаң, оның ұрпақтары туралы бірсыпыра мағлұмат деректер кездеседі (Өтегенов, Жусанбаев, 2008: 592). Әйткенмен нақты ғылыми зерттеулер жасалмағандықтан, Әбілпейіздің өміріне қатысты бір арнаға тоғысқан ортақ көзқарас әлі күнге дейін қалыптаспай келеді, әркім өз алдына ой қорытып, сан алуан пікір білдіруде.

Қазақ хан, сұлтандары хақында ғылыми зерттеу жүргізуде аңыз-әңгіме, әулет шежірелерімен қатар тарихи жазба мәтіндерге де баса мән берген жөн. Осылардың ішінде өз заманындағы шоқтығы биік, сүбелі еңбектердің бірі – этнограф, тарихшы Құрбанғали Халидидің (1846-1913) 1910 жылы Қазандағы «Өрнек» баспасынан шыққан «Тауарих хамса» («تواريخ» – «Шығыстың бес мемлекетінің тарихы») атты кітабы (Құрбанғали, 1910: 798). Бұл еңбек XX ғасырдың 60-жылдары алғаш қытай тіліне аударылып таныстырылса (Құрбанғали, 1962) 80-жылдары кітаптың қазақ тарихына қатысты тараулары ғана іріктеп аударылып, қазақ тілді әдеби журналдарда жарияланды (Әбузарұлы, 1984: 20-50). Ал оны бастан-аяқ тәржімалау ісі 90-жылдардан кейін ғана ресми қолға алына бастады. Соның нәтижесінде қазіргі қазақ тіліндегі аударма нұсқасы Қазақстанда 1992 жылы жарық көрсе (Төтенаев, Жолдасов, 1992: 304), елімізде (ҚХР) 2014 жылы баспадан шықты (Сәлиһ, Әбдірахманұлы, 2014: 470).

«Тауарих хамсада» қазақ хан, сұлтандарына қатысты көптеген құнды тарихи мағлұмат бар. Солардың ішінде Әбілпейіз уаңға қатысты деректер – өз алдына бір төбе. Кітап авторының қазақтың ауызша тарихы аясында жазып, реттеген түпнұсқа материалдарына сүйенсек, Әбілпейіздің отбасына қатысты шежіре-дерек былай өрбиді:

Түпнұсқаның көшірмесі:

ابوالفيض خان دورت خاتون آلوب تناسل نوب اولادی هربري بر طائفه ايلگه توره ليك قيلديلر كته خانم بوگا خانم پاتشه ديورلر بوكاي خان نك همشيره سي اولور، ايكنچي قلماق خاني نك قزي چغان خانم دور، اوچونچي قره قلياقي قزي اوزبيكه خانم، دورتنچي قرغز منابك قزي تومار خانم دور، ابوالفيض خان بوداغی اوشبو دورت خانم دن تارقالور، كته خانم دن بويي توره يالغوز... ايكنچي خاتون جنكه الغان چغان خانم دور. اولگي ايرى باراق دن خان

خواجه توغمش ايدي... ابوالفيض دن جوچي توره توغدى... اوچونچي خاتوني قره قلياقي قزي اوزبيكه خانم آغاداي توره نك اناسي بودور... ابوالفيض نك دورتنچي خاتوني تورغاوت قزي طومار خانم بعض لر بوني قرغز قزي ايدي ديديلر. كوكاداي سمن جباغی توره لر نك اناسيدر...

Транскрипциясы:

Abū al-Fayzḥān dōrt ḥātun alup tanāsullanup, awlādī har biri bir ṭāyfa elgä törelük qıldılar. Ketāḥānīm buga Ḥānīm pātša deyürlär, Bökäy ḥāniniḡ hamširesi olur. Ekinçi, qalmaq ḥāniniḡ qiziĶağan ḥānīm dur, üçünçi, qaraqalpaq qiziÖzbiyke ḥānīm, dōrtinç, qirgiz manabiḡ qizi Tumar ḥānīm dur. Abū al-Fayzḥān budagi oşbu dōrt ḥānīmdin tarqalur. Ketāḥānīmdin Bobi töre yalguz... ekinçi ḥātun jengä alğan Ķağan ḥānīm dur, awwalgi eri Baraqdin Ḥānhwāja togmış edi... Abū al-Fayzdin Joçi töre togdı... Üçinçi ḥātuni qaraqalpaq qiziÖzbiyke ḥānīm Aḡaday töreniḡ anası budur... Abū al-Fayzniḡ dōrtinçi ḥātuni torgawit qizi Tumar ḥānīm, ba'zlar qirgiz qizi edi deydilär, Köḡaday, Samen, Jabaḡi törelärniḡ anası dur...

Қазіргі қазақ тіліне аудармасы:

Әбілпейіз хан 4 әйел алып, өсіп-өркендеп, ұрпағының әрбіреуі әр тайпа елге төрелік етті. Кете ханым бүгінде «Ханым патша» делінеді, Бөкей ханның емшектесі. Екінші – қалмақ ханының қызы Шаған ханым. Үшінші – қарақалпақ қызы Өзбике ханым. Төртінші – қырғыз манабының қызы Тұмар ханым. Әбілпейіз ханның үрім-бұтағы осы 4 ханымнан тарайды. Кете ханымнан Бопы төре жалғыз... Екінші әйелі – жеңгелей алған Шаған ханым, әуелгі күйеуі – Барақтан Ханқожа туған еді¹... Әбілпейізден Жошы төре туды... Үшінші әйелі қарақалпақ қызы Өзбике ханым – Ағадай төренің анасы... Әбілпейіздің төртінші әйелі – торғауыт қызы Тұмар ханым, кейбіреулер оны «қырғыз қызы» деседі, Көгедай, Сәмен, Жабағылардың анасы... (Құрбанғали, 1962: 355).

Жоғарыдағы дереккөздерден Әбілпейіз уаңның некелі жарлары және олардан туған балалардың біршама толық хатқа түскенін ұғына аламыз. Онда ең алдымен Әбілпейіз ордасындағы ханымдардың рет саны дәріптелген. Онан соң олардың тегі, есімі, ұлдарының аты-жөні толық хатталған. Кітаптың 1896 жылы жазылғанын ескерсек, мұнда айтылған шежі-

¹ Бұл туралы қытай деректерінде нақты хаттаған әрі оны Әбілпейіздің үлкен ұлы есебінде қараған (10).

ре-деректер уақыты жағынан едәуір ертерек қағаз бетіне түскен аса құнды тарихи материалдар болып есептеледі. Сонымен қатар кітап авторының туып-өскен өлкесінің тарих-шежіресін көнеқоз қариялар мен хан, сұлтан ұрпақтарынан сұрай жүріп жазуы аталмыш кітаптың беделін көтеріп, бағасын асырған.

1.2. Тарихи дәйектің қытайша, манжуша деректерде сипатталуы

Чиң дәуірінде жазылған қытайша тарихи еңбектерде Әбілпейіз уаң бен оның балаларына қатысты нақты мәлімет жазылған. Мысалы, «Шинжяң туралы қысқаша шолуда» Әбілпейіздің әкесі, аға-інілері мен балалары, тіпті толық болмаса да немелеріне дейін хатқа түскен. Сондай-ақ олардың істеген ізгі істері, қай жылдары патшаға дидарласа барып, қандай дәрежелі жіңсе, ұтағат қадап қайтқандығы сынды маңызды мазмұндар сөз болған. Аталмыш еңбекте хатталған Әбілпейіз балаларының аты-жөні үлкенінен кішісіне қарай реті бойынша төмендегідей: 1) Ханқожа, 2) Жошы, 3) Бопы, 4) Қадай, 5) Ағадай, 6) Көгедай, 7) Сәмен, 8) Жабағы [10].

Жоғарыдағы екі кітап жазылған тарихи кезең, кеңістік, кітап жазудағы төл мақсаттар мен оны жазуға қажетті материалдардың келу қайнары т.б. жақтарынан өзара парықты болғанымен, мазмұндық жақтан бір-бірін толықтап, ойға арқау болған ұғымдардың сыры ашыла түскен.

Бұлардан сырт, Әбілпейіз уаңның әйелі мен бала-шағаларына қатысты аса құнды дереккөз ретінде XVIII ғасырдың соңына хатталған манжуша тарихи мәтіндерді мысал етуге болады. Бұл – Чянлұңның 49-жылы 1-айдың 10-күні (1784 жылы 31 қаңтар) Іле әскер басы Науаң тарапынан Чянлұң патшаға жолданған хат. Патша оны сол жылдың 28 ақпанында тапсырып алып, бұрыштама жазған. Құжат мазмұнынан байқағанымыздай, онда Әбілпейіздің әйелдері мен балалары жөнінде нақты деректер хатталған. Үзінді төмендегідей:

Транскрипциясы:

(1) geli (2) wesimburengge, hanghojo i eniye de banjihangge (3) jolci, hanghojo i sasa banjimbi, nurali i (4) sargan jui de banjihangge bopu, g'adai sasa (5) banjimbi, hoise sargan de banjihangge (6) emhun, burut sargan de banjihangge kugudei, (7) jai juwe ajige jui bi, gemu encu banjicibe, (8) hanghojo, jolci ci tulgiyen, gūwa gemu bopu be (9) dahalambi, aha kimcime tuwaci, ahūn deo meni (10) meni eniye

be dahame, teisu teisu banjime (11) ofi, dorgide majige fakcashūn gese, erei (12) jalin gingguleme (13) donjibume wesimbuhe... (Мәлімдеме 1)

Қазіргі қазақ тіліне аудармасы:

Патша ағзам, тағы да мыналарды жолдап отырмын: Ханқожаның анасынан туғандықтан Жошы мен Ханқожа екеуінің шешесі бір; Нұрәлінің қызынан Бопы мен Қадай туған; хойсы әйелінен² Ағадай жалғыз; бұрт әйелінен³ Көгедайдан өзге, 2 кішікене бала бар. Аналары бір болмаса да, Ханқожа мен Жошыны қоспағанда, түгелдей Бопының айтқанына көнеді. Құлыңыз егжей-текжейлі сұрастырып көріп еді, ағалы-інілілер өз шешелерімен бірге жеке-жеке өз алдыларына күн кешеді екен, араларында аздаған алауыздық та бар көрінеді. Аталмыш істерге байланысты осы мәлімдеме арнайы жіберілді... (Гуйлин, 2012: 159).

Бұл – қазақ уаңы Әбілпейіздің үй іші мен бала-шағасына қатысты уақыты жағынан ең ертеде жазылған тың дереккөз. «Тауарих хамсадан» 112 жыл бұрын хатталған бұл мәлімдемеде Әбілпейіз ордасындағы ханымдар мен олардан туған балалардың аты-жөні қатарлы құнды деректер жазылған. Аталмыш мәлімдеме Әбілпейіз уаң қайтыс болған соң көп өтпей жазылғандықтан, тарихи тұрғыдан алғанда, ондағы мазмұндардың шындыққа барынша жақын екенін ескерткен жөн.

«Тауарих хамсадағы» мазмұндармен салыстырғанда манжуша мәлімдемеде өзіндік ерекшеліктер байқалады: «Тауарих хамсада» Әбілпейіздің бірінші әйеліне Нұрәлі ханның қызын жатқызса, мәлімдемеде Ханқожаның шешесін басқы орынға қояды, бірақ оның тегі жөнінде ештеңе айтылмайды. Алдыңғысында Нұрәлі ханның қызынан Бопы жалғыз туғаны туралы дерек келтірілсе, кейінгісінде Бопы мен Қадайдың бір шешеден екені жазылады. Шын мәнінде, Бопының туған інісі – Қадай 1786

² Мұндағы «hoise» сөзі қытайшада «回子 (hui zi)» иероглифтерімен таңбаланып, көбінесе «мұсылман» мағынасында қолданылады. Осыған сәйкес, мәтіндегі «хойсы әйелін» «Тауарих хамсада» айтылған «қарақалпақ қызы» деп ұғындық. Бізше Өзбекінің тегі о бастан хатқа түспей, «Тауарих хамсаға» дейін ауызша тарих арқылы жалғасып отырған.

³ Чиң патшалығы кезінде қырғыздарды осылай атаған, қытай иероглифтерімен «布鲁特 (bu lu te)» тұлғасында хатталған. «Бұрт әйелі» деп шежірелерде үнемі айтылатын Көгедай, Сәмен, Жабағылардың шешесі Тұмар ханымды меңзеп отыр.

жылы ауырып қайтыс болған. Бұл жөнінде алдыңғы зерттеулерімізде арнаулы тоқталған болатынбыз (Әбділәшімұлы, 2009: 51-57). Қазақтың ауызша тарихымен сусындап өскен Құрбанғали Халиди неліктен Қадайды ауызға алмады? Әлде бұл уақиға ел жадысынан шығып, ұмыт болды ма? – бұл жағы беймәлім. Құрбанғали Халидидің еңбегінде Тұмар ханымның тегі туралы екіұшты пікір айтылса, мәлімдемеде оның қырғыз қызы екені ашық жазылған.

Байқағанымыздай, жоғарыдағы тарихи материалдарға ғана сүйеніп, Әбілпейіз уаңның алғыншық бәйбішесінің кім екеніне (Нұрәлі ханның қызы Ханым патша ма әлде басқа ма?) жіп тағып, төрелік айту біршама қиын. Аталмыш мәселені түбегейлі шешу үшін тағы да жазба дереккөздерге жүгінуге тура келеді. Бір қызығы – дәл осы түйінге қатысты дерек манжуша мәлімдемеде кездеседі. Онда Іле әскербасы Науаңның Әбілпейіздің орнына Ханқожа уаң сайланғаннан кейін ол жөніндегі ел ауанын аңдау барысында естіп-білгендері жазылған. Бұл тарихи дерек жоғарыдағы 1-мәлімдеме сияқты Чялұңның 49-жылы 1-айдың 10-күні (1784 жылы 31 қаңтар) Науаң тарапынан патшаға жолданған. Патша оны сол жылдың 28 ақпанында тапсырып алып, бұрыштама жазған. Онда былай хатталған:

Транскрипциясы:

(1) ...hanghojo ahūn deo ceni fejerni hasak sai arbun (2) muru be kimcime tuwaci, hasak se hanghojo de (3) gūnin daharakūngge waka, damu bopu be jingkini hasak (4) hehe ci banjiha jui seme doshun haji tuwame, (5) ini ici sula gisun leolecehenge inu bi, ne (6) umaī gūwa gūnin turgun tuyembuhe ba akū, (7) arbun muru gemu umesi sain... (мәлімдеме 2)

Қазіргі қазақ тіліне аудармасы:

...Ханқожа ағалы-інілілердің иелігіндегі қазақтардың жағдайын жан-жақты сұрастырып көрсек, қазақтардың ішінде Ханқожаға бағынғысы келмейтіндер жоқ дерлік, олар тек Бопыны «қазақ бәйбішеден туған» деп сыйлап өздеріне жақын тартады екен. Оған (Бопыға) қауесет жеткізетіндердің болуы әбден мүмкін, қазірше жат ниеттегі әрекеттер байқалған жоқ, жағдай айтарлықтай жақсы... (Гуйлинь, 2012: 60).

Бұл мәлімдемеден Бопының Әбілпейіздің бәйбішесінен туғанын, «қазақ әйел» деп жазылғанынан оның Нұрәлі ханның қызы екенін ұғынамыз. Өйткені манжуша мәлімдемеде

оның Нұрәлінің қызынан туғаны көрсетілген болатын.

Шынтуайтына келгенде, жоғарыдағы тарихи дереккөздер мазмұндық жақтан бір-бірін толықтапотырғанын байқауға болады. Мысалы, 1-мәлімдемеде Әбілпейіздің 4 әйелінің аты аталмай, тегі ғана аз-кем сипатталады. «Тауарих хамсада» бұл жағынан біршама толық мағлұмат берген. Манжуша мәлімдемеде «Ханқожаның шешесі» дегені «Тауарих хамсадағы» жеңгелей алған қалмақ қызы Шаған ханымды; «Нұрәлінің қызы» дегені, Бөкей ханмен емшектес болған Ханым патшаны; «хойсы әйелі» дегені, қарақалпақ қызы Өзбикені «қырғыз әйелі» дегені, қырғыз манабының қызы Тұмар ханымды меңзеп отырғанын жанамалай түсінуге болады. 2-мәлімдемеден Әбілпейіздің бәйбішесінің кім екенін анықтай аламыз. 1-мәлімдемеде, кейінірек жазылған «Шинжяң туралы қысқаша шолуда» Әбілпейіз балалары алған шендеріжасы үлкенінен кішісіне қарай реті бойынша хатқа түссе, «Тауарих хамсада» Әбілпейіздің 4 әйелінің аты-жөні, олардың Әбілпейізбен некеленген уақыттары туралы дерек келтірілген.

Нәтиже мен талқы

Жоғарыдағы тарихи жазба материалдарды өзара салыстырып, сараптай келіп, ауызша айтылған аңыз-әңгіме, шежірелерден гөрі жазба дереккөздерге ден қоя отырып, Әбілпейіздің 4 некелі жары болғанын анықтай аламыз. Олар: Нұрәлі ханның қызы – Ханым патша, қалмақ ханының қызы – Шаған ханым, қарақалпақ қызы – Өзбике ханым, қырғыз манабының қызы – Тұмар ханым. Екіншіден, Әбілпейіздің қай жарынан кім туғанын, олардың аты-жөнін дәп басып айта аламыз. Яғни, 1-әйелі Ханым патшадан Бопы мен Қадай, 2-әйелі Шаған ханымнан Ханқожа мен Жошы, 3-әйелі Өзбикеден Ағадай, 4-әйелі Тұмар ханымнан Көгедай, Сәмен, Жабағылар туған. Сонымен қатар Ханқожа мен Жошыны қоспағанда, Әбілпейіз балалары ішінде Бопының өте беделді болғанын аңғарамыз.

2. 1. Әбілпейіз уаңның қайтыс болуына қатысты дәйектің қазақша мұрағат деректерінде сипатталуы

Қазірге дейінгі зерттеулерде қазақ уаңы Әбілпейіздің 1783 жылы ауырып қайтыс болғаны туралы айтылады. Бұл – тарихи

дереккөздер негізінде қорытындыланған ғылыми пікір екені даусыз. Әйткенмен олардың ешқайсысында Әбілпейіз уаңның қай жерде, қашан, қалай өмірден озғаны жөнінде нақты дерек келтірілмеген. Оның басты себептерін, бір жағынан, тарихи дереккөздердің тапшылығымен байланыстыруға болса, екінші жағынан, қазақ хан, сұлтандары хақында жасалған ғылыми зерттеулердің тым баяулығымен түсіндіруге болады.

Дегенмен мұрағат қорына жасаған ізденістеріміздің арқасында осындай мәселелерді толық шешуге негіз бола алатын қазақша мұрағат құжаттарының барын алғаш байқадық. Яғни Әбілпейіз уаңның балалары – Ханқожа, Жошы, Бопылардың 1783 жылы тамыз айында Шәуешекте тұрып іс басқарған Тарбағатай амбаны Хүйлиңға жолдаған бір парша хатын тілге тиек етуге болады⁴. Хат Чянлұң жылнамасының 48-жылы 8-айдың 8-күнгі (1783 жылы 4 қыргүйек) Тарбағатай амбандарының патшаға жолдаған мәлімдемесімен бірге жіберілген, микрофильмдегі нөмірі: 127: 77. 3256-3267. Хат сызықты қағазға жазылған. Хаттың түпнұсқасы қазір Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақтаулы.

Түпнұсқаның көшірмесі:

(۱) یرنیк یوزین کون نیک کوزین هم پسنی (۲) بلیب تورغان یوغاری بعدا ازین نیک اسن (۳) لکیب تلایمیز کوب یل لارغه (۴) سیر یلی دین بری اولوغ خان نیک آلتون ایتکین توتوب تورغالی (۵) اغام ابوالفیض وانک یوغاری ازین بغدادا اغول (۶) بولوب تورغالی قراجی لاری قل بولوب تورغالی (۷) یارایمیز بابیب یالغوزمیز کوبایب تورغان (۸) یوغاری بغدا ازین خان نیک دولتنده ابوالفیض (۹) وانک روزه آی نیک اوج ینکی پسندا علمدین (۱۰) اوتی لار (۱۱) تاریغتای شهرین بلیب تورغان خبه آمیان (۱۲) باتور آمیان غه خط کوتردوک یغادا تورغان (۱۳) پلمپس میزنی بلدوروب بلکان ایش لارمیزنی یوغاری (۱۴) کوتریب یخشی یساب توروشنی اوزنکیز بلینکیز

[مهړ] ابوالفیض بهادر سلطان

Транскрипциясы:

(1) Yerniñ yüzin, künniñ közin hamesini (2) bilip turğan yoğarı boğda ezenniñ esän- (3) ligin tiläymiz köp yıllarğa. (4) Süyir yilidin beri

⁴ Шынтауайтына келгенде, бұл жолы жолданған қазақша хат екі нұсқа. Оның бірі – Әбілпейіздің қазасын естіріп жазған хат, енді бірі – Шәуешекте іс басқарып отырған жергілікті әкімшіліктегілерге тарту ат беріп, қарымжысына күріш сұрата жазған хаты. Мұнда хат жазылған уақыт «19 тамыз» болып нақты көрсетілген. Соңғы хат автордың «Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар» атты кітабында арнаулы талқыланған (Әбділәшімұлы, 2016: 156-158).

ulughänniñ altun etägin tutup turğali, (5) ağam Abū al-Fayz wañ yoğarı ezen boğdaga uğul (6) bolup turğali, qaraçiları qul bolup turğali (7) yarlimiz bayıp, yalğuzimiz köbäyip turğan. (8) Yoğarı boğda ezen ħänniñ dawlatında Abū al-Fayz (9) wañ rūza ayniñ üç yäñisidä ‘alamdin (10) ö[t]ilär. (11) Tarbağatay šaharın bilip turğan ħebä amban, (12) batur ambanğa ħať kötärdük yağada turğan. (13) Bilmäsimizni bildürüp, bilgän işlärimizni yoğarı (14) kötärip, yaĥšı yasap turušni öziñiz biliniz.

[muhr] Abū al-Fayz bahādur sulṭān

Қазіргі қазақ тіліне аудармасы:

Жердің жүзін, күннің көзін барлығын біліп тұрған жоғары боғда Еженнің есендігін көп жылдарға тілейміз. Сиыр жылынан бері⁵ ұлық ханның алтын етегін тұтып тұрғалы, ағам Әбілпейіз уаң жоғары Ежен боғдаға ұл болып, қарашалары құл болып тұрғалы жарлымыз байып, жалғызымыз көбейді. Жоғары боғда Ежен ханның дәулетінде Әбілпейіз уаң ораза айының 3 жәңесінде дүниеден өтті. Жағада тұрып Тарбағатай шаһарын⁶ билеп тұрған Хыб амбан, Батыр амбанға⁷ хат жаздық. Білмейтінімізді айтып, білген істерімізді жоғары жеткізіп, жақсы істеп тұруды өздеріңіз білгейсіздер.

[мөр] Әбілпейіз баһадүр сұлтан

Жоғарыдағы хат мазмұнынан байқағанымыздай, Әбілпейіз уаң қайтыс болған соң көп ұзамай (19 тамыз) балалары алдымен Тарбағатайды билеп тұрған Хыб амбан, Батыр амбандарға естірту үшін хат жазып, елші жіберген. Онда Әбілпейіз уаңның қайтыс болған уақытын «Ораза айының 3 жаңасы» деп жазады. Бұл уақыт кейінірек Ханқожа қатарлылардың Іле генералына жазған қазақша хатында да кездеседі. Онда тіпті Әбілпейіздің аптаның қай күні дүние салғаны да анық жазылған, Яғни, «روزه آی نیک» (rūza ayniñ üç yäñisidä)

⁵ Бұл арада «Сиыр жылы» деп Абылай мен Әбілпейіз елшілерінің тұңғыш рет Бейжиңге барып қайтқан жылын меңзеп отыр. Яғни мұнда Чиң патшалығы мен Қазақ хандығының ресми қарым-қатынас орнатқан 1757 жыл айтылып отыр.

⁶ Шәуешек жамбылының (绥靖城 sui jing cheng) «Тарбағатай шаһары» деген атпен хатқа түсуі қазақша хаттар жөнінен алғанда тұңғыш рет. Манжушасында хаттағы жазылымға сәйкес «tarbahatai hoton» болып тәржімаланған.

⁷ Бұлар Чиң патшалығы тұсында Шәуешекке келіп іс басқарған мәңсаптылардың лауазым аттары. Яғни «hebei amban», «baturu amban» сынды манжуша лауазым аттарының қазақшадағы дыбыстық баламасы.

āz□na küni)⁸ делінген. Григориян күнтізбесі бойынша, 1783 жылдың 2 тамызы жұма күнге тура келеді. Міне, бұл – қазақша мұрағат құжаттарындағы Әбілпейіздің қайтыс болуына қатысты нақты деректер. Ескерте кететін бір жайт: хаттың соңындағы мөрде «Әбілпейіз баһадүр сұлтан» деп жазылған. Бұдан Әбілпейіз қайтыс болғанымен, балалары бастапқы хаттарында әкелері Әбілпейіз уаңның мөрін пайдаланып байқауға болады.

2.2. Тарихи дәйектің манжуша мұрағат деректерінде сипатталуы

1783 жылы тамыз айының соңын ала Тарбағатай амбаны Хүйлиң қатарлылар Шәуешек жамбылында қазақ елшілерін қабылдап, Ханқожалардың хатын тапсырып алады әрі елші Маралшылардан мән-жайды толық ұғысқаннан кейін іле-шала 4 қыргүйекте патшаға мәлімдеме жазып, хат мазмұны мен елшілердің ауыз жүзінде айтқандары бойынша Әбілпейіз уаңның қай жерде, қалай, қашан қайтыс болғаны туралы маңызды мәліметтер жолдайды. Әрине, мұндай тарихи жазба деректер аталмыш уақиғаның жай-жапсарын егжей-текжейлі түсіну үшін ауадай қажет. Осы манжуша мәлімдемеден үзінді келтірейік:

Транскрипциясы:

(1) wesimburengge, (2) aha hūiling, udai gingguleme (3) wesimburengge, hasak wang abulbis nimeme akū oho (4) babe (5) donjibume wesimbure jalin, jakan katung gol karun ci, (6) hasak wang abulbis i jui hanghojo sei takūraha (7) sunjaci jergi jingse tojin funggala hadabuha (8) hasak maralci sebe benjime isinjifi, ahasi cembe (9) acafi fonjici, alarangge, meni wang abulbis cingges i (10) bade nimeku bahafi sunja inenggi nimefi ere aniya (11) nadan biyai ice ilan de nimeme akū oho, (12) meni wang ni katun, taiji hanghojo, jolci, bopu (13) se membe takūrafi, hebei amban, baturu amban

⁸ Бұл ай атауы парсы сөзінен келген, ол мұсылман ай календарындағы «рамазан» айының парсы жеріндегі аталуы, парышада «روز» тұлғасында жазылады. Кейін ислам мәдениетінің Орталық азияда біртіндеп жалпыласуына байланысты жергілікті тілдерге ауысып, мықтап орын тепкен. Ескі қазақ жазба тілінде әуелгідей «روز» болып жазылғанымен, сол тұстағы ауызекі тілде қалай дыбысталды, бұл жағы қазірше беймәлім. Дегенмен, уақыт өте келе тілдің фонетикалық заңдылығына сәйкес кейбір дыбыстардың орны ауысып, қазіргі қазақ тіліне «ораза» болып кіріккен. Ал «آزینہ» сөзі парышадағы «آدینه» ның жаңылыс жазылған түрі болуы ықтимал, арапшадағы «جمعہ» (жұма немесе аптаның 5-күні) сөзімен мағыналас.

de (14) belek morin, hoise hergen i bithe alibume (15) jihe, jai umai encu baita akū seme alambi,...

Қазіргі қазақ тіліне аудармасы:

Құлдарыңыз, Хүйлиң, Ұдайлар қазақ уаңы Әбілпейіздің ауырып қайтыс болғаны жөнінде құзырыңызға мәлімдеме жіберіп білдіріп отырмыз, хабардар болғайсыз.

Жақында қазақ уаңы Әбілпейіздің ұлы Ханқожалар Қатынсу қарауылы⁹ арқылы бесінші дәрежелі жіңсе, көк түсті ұтағат қадаған қазақ кісісі Маралшы¹⁰ қатарлыларды жіберіпті. Құлдарыңыз олармен жүздесіп, істің мән-жайын сұраған едік, олар былай деді: «Біздің Әбілпейіз уаң Шыңғыс жерінде¹¹ науқастанып еді, бес тәулік бойы ауырып, биыл 7-айдың 3-күні қайтыс болды. Уаңның ханымдары мен Ханқожа, Жошы, Бопы тайжылар бізді жұмсап, Хыб амбан, Батыр амбанға тартуға ат пен мұсылманша хат¹² бергізіп жіберді. Өзге бұйымтаймыз жоқ»... (Гуйлинь, 2012: 156).

Бұл мәлімдеме алдыңғы қазақша хат мазмұнын тіпті де айқындай түседі. Хатта жазылмаған кейбір маңызды мәліметтерді осы мәлімдемеден табуға болады. Мысалы, онда Әбілпейіз уаңның өз ата қонысы – Шыңғыс жерінде науқастанып, небары бес тәулік ауырып қайтыс болғаны анық көрсетілген. Сонымен қатар оның дүние салған күні де толық жазылған. Бұл уақыт манжушада «nadan biyai ice ilan de»

⁹ Бұл Чиң патшалығы тұсында шегара өңірде орналасқан жаздық қарауылдардың бірі, манжушада «katung gol karun» тұлғасында хатқа түскен. «Тарбағатай істері» атты кітапта аталмыш қарауыл аты қытай иероглифтерімен «喀通果尔卡伦» (ka tong guo er ka lun) болып дыбыстық аудармамен алынған. Сондай-ақ онда қарауыл орны Шәуешек жамбылынан батысқа қарай 70 шақырым жерде екені айтылады [3]. Шын мәнінде, аталмыш қарауыл аты моңғұлшадан ауысқан болып, осындағы «gol» сөзі моңғұл тілінде «өзен, су» ұғымын береді. Осыған байланысты қазақшаға тікелей «Қатынсу қарауылы» деп тәржімаладық. Қазақ елшілері Маралшылар осы арадан өтіп, Шәуешек жамбылына барған.

¹⁰ Қазақ елшісінің есімі, манжушадағы хатталымына (maralci) негізделіп «Маралшы» деп дыбыстық аудармамен алдық. Мәлімдемеден оның тегінің қазақ екені анық жазылғанымен, қайсы рудан тарағаны көрсетілмеген. Ол жай ғана елші емес, 5 дәрежелі жіңсе тағып, ұтағат қадаған кісі болған. Осындағы «жіңсе», «ұтағат» атаулары жөнінде қараңыз: (Әбділәшімұлы, 2016: 2-3. 1, 2 сілтеме).

¹¹ Бұл ара – Әбілпейіз уаң және оның ұрпақтарының орда тіккен ата қонысы, тарихи жазбаларда «Шыңғыс-шаған» деген атпен қағаз бетіне түскен. Аталмыш топоним туралы қараңыз: (Әбділәшімұлы, 2016: 204. 75 сілтеме).

¹² Бұл жөнінде қараңыз: (Әбділәшімұлы, 2016: 40).

болып хатқа түскен, қазіргі қазақ тіліне аударсақ «7-айдың 3-күні» болады. Мұны Григориан күнтізбесі бойынша есептесек, «31 шілдеге» тура келеді. Қазақша хаттағы уақытпен салыстырғанда арада 2 күн парық шығады. Мұндай парықтың туылуының басты себебі манжуша мәлімдеме жазғандар Әбілпейіз уаңның дүниеден озған уақытын Чянлұң жылнамасындағы ай-күнмен теңестіріп жазуынан. Яғни, мұсылман ай күнтізбесі мен қытай халқының ескі жылнамалары арасындағы есептік парыққа дерліктей мән берілмегендігінен туындаса керек. Осының салдарынан «3 жаңасы» дегенді манжушаға «3-күні» деп аударған.

Жоғарыдағы талдауларымыздан XVIII ғасырдағы қазақ даласының саяси сахнасына ерте көтеріліп, халқына елеулі қызмет атқарған Әбілпейіз уаңның қайтыс болған нақты уақытын тұрақтандыруымызға болады. Ол 1783 жылы 2 тамыз жұма күні өзінің орда тіккен мекені – Шыңғыс жерінде бес тәулікауырып, дүние салады. Тарихи жазба деректердің тапшылығынан оның қай жылы туғанын дәп басу айтуға қазірше дәрменсізбіз.

Әбілпейізден кейін уаңдық лауазым Чиң патшалығының ұйғарымы бойынша жастайынан бауырына басып, баулыған Ханқожаға беріледі. Осылай Чиң патшалығының Әбілпейізге сыйлаған лауазым мәртебесі 1783 жылдан кейін Әбілпейіз әулетінен Барақ сұлтан ұрпағына түбегейлі көшеді. Алайда 1799 жылы Ханқожа уаң ауырып қайтыс болып, орнына үлкен ұлы Жанқожа отырғанда Әбілпейіз уаңның бел ба-

ласы Жошы сұлтан Іле генералына хат жазып, атадан қалған уаңдық лауазымды өзіне қайтарып берулерін өтінеді. Бірақ Чиң патшалығының жергілікті әкімшілігі бұл өтінішті қанағаттандырмағандықтан, Жошының арманы іске аспай қалады.

Қорытынды

Жинақтап айтқанда, мақаламызда ойға арқау болған жаңа жазба деректер, ескі қазақ жазба тіліндегі құжаттар мен манжуша мәлімдемелер қазірге дейін елдің іші-сыртында қазақ хан, сұлтандары хақында жазылған шежіре-деректер мен кітап-мақалалардағы Әбілпейіз уаңның отбасы, оның қайтыс болған уақытына қатысты тарауларын қайталай таразыға салып, мазмұндық жақтан толықтыруда айрықша рөл атқаратын тың мәліметтер болумен қатар Қазақ хандығының тарихы мен мәдениетін сараптап зерттеуде аса қажетті тарихи дереккөз болып табылады.

Тарихи мәтіндерді монолог сипатындағы жазбаша коммуникацияға жатқызуға болады. Мұндай мәтіндер негізінен ақпарат беруші, ақпарат жеткізуші, тасымалдаушы қызмет атқарады. Сол арқылы тарихи фактілер анықталып, нақтылана түседі. Тарихи фактілерге негізделген мұндай мәтіндер өзіндік коммуникациялық жүгі бар, өте күрделі де көпқырлы болуымен ерекшеленеді. Тарихи мәтіндер – сол дәуірге тән прагматикалық мәні бар фактілердің репрезентанты болып табылады.

Әдебиеттер

- Қайдар Ә. Этнолингвистика // Білім және еңбек. – 1985. – №10. – Б. 18-26.
- Әбділәшімұлы Д. Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. – Бейжиң: Ұлттар, 2016. – 278 б.
- 宗室兴肇等《塔尔巴哈台事宜》，中国方志丛书（西部地方：15），台北：成文出版社，1969.
- Өтегенов Қ., Жусанбаев Қ. Абақ керей (төр шежіресі). – Күйтін: Іле халық баспасы, 2008. – 592 б.; Ақтайұлы П. Қытай қазақ төрелер шежіресі (ішкі материал) // Үйрену және ғылым. – Санжы, 2012. – 708 б.; Шаймарданұлы М. Көгедай. – Бейжиң: Ұлттар, 2017. – 121 б.
- Құрбанғали Халиди. Тауарих-и хамса-и шарқи (Тауарих хамса). – Қазан: Өрнек, 1910. – 798 б.
- 库尔班阿里《五本历史》(新疆少数民族社会历史调查组译印), 中国社会科学院民族研究所, 1962.
- Әбузарұлы М. Тауарих хамса // Шалғын. – 1984. – №1. – Б. 23-45; №2. – Б. 56-76.; №3. – Б. 20-50: Құрбанғали Халиди және оның «Тауарих хамсасы» жайында // Шалғын. – 1984. – №1. – Б. 93-94.
- Төтенаев Б., Жолдасов А. Тауарих хамса (Бес тарих). – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.
- Сәлиһ Х., Әбдірахманұлы Қ. Тауарих хамса. – Бейжиң: Ұлттар, 2014. – 470 б.
- 松筠(修)《钦定新疆识略》(二), 哈萨克世次表条, 台北: 文海出版社, 1965.
- 中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第156/159册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012.

Әбділәшімұлы Д. Қазақ гүңі Жошының Тарбағатай амбандарына жазған хаты // Шинжян қоғамдық ғылымы. – 2009. – №4. – Б. 51-57.

References

- Abuzaruly M. (1984) Tawarikh Hamsa. Falcon. 1984. №1. P. 23-45, p. 56-76.; №3. P. 20-50: About Kurbangali Khalid and his Tawarikh Hamza. Falcon. 1984. №1. P. 93-94. (In Kazakh)
- Abdilashimyly D. (2016) Sina primum Kazakh stored in publicis tabulis monumenta solent. Beijing: UN Press, 2016. 278 p. (In Kazakh)
- Abdilashimyly D. (2009) Kazakh gyny Jozhynyn Tarbagatai Aimagynda jazgan haty. [Letter from the Kazakh ghazshi to the Tarbagatay ravens] Zhinjan qogamdyk gylmy. 2009. №4. P. 51-57. (In Kazakh)
- Kaidar A. (1985) Etnolinguistica. Bilim jane enbek. 1985. №10. P. 18-26. (In Kazakh)
- Qyrbangali Halidi. (1910) Tauarich et Hamsa-e sharhi (Tauarich Hamsa). Qazan: Ornekbaspasy, 1910. 798 p. (In Tatar)
- Salih Kh., Abdrakhmanyly K. (2014) Tawarikh Hamza. Beijing: Nations Edition, 2014. 470 p. (In Kazakh)
- Totenaev B., Zholdasov A. (1992) Tawarikh Hamza (Five History). Almaty: Kazakhstan, 1992. 304 p. (In Kazakh)
- Utegenov Q., Zhusanbayev Q. (2012) Abaq Kerey (tor zhejiresi). [Abak kerei (chronicle of the anniversaries).] Kuiteng: Ile Populi scriptor Publishing Domus, 2008. 592 p. Sanjy, 2012. Yireny jane gylm. 708 p.; ShaimardanykyM. Kogedai. [It is possible.] Beijing: UN Press, 2017. 121 p. (In Kazakh)
- 宗室兴肇等《塔尔巴哈台事宜》，中国方志丛书（西部地方：15），台北：成文出版社，1969. (In Chinese)
- 库尔班阿里《五本历史》（新疆少数民族社会历史调查组译印），中国社会科学院民族研究所，1962. (In Chinese)
- 松筠（修）《钦定新疆识略》（二），哈萨克世次表条，台北：文海出版社，1965. (In Chinese)
- 中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》（第156/159册），桂林：广西师范大学出版社，2012. (In Chinese)